

Темур ва Темурийлар даврида яшаб ижод этган алломалардан бири Фасих Ахмад Жалолиддин Мухаммад Хавофий 1375 йилнинг 28 сентябрида Хиротда тугилиб, шу ерда таълим-тарбия олгандан сўнг, 1405 йили давлат ишлари билан Самаркандга жўнатилгач, 1415 йилгача нуфузли амирлардан Алоуддин Али Тархон, кейин Шохрух Мирзо саройида хизмат килган.

Таржимаи хол

Хаётининг сўнгги йилларида Шохрухнинг ўгли Бойсункур Баходирхон саройида девонлик мансабига тайинланган. Бирок кўп вақт ўтмай Темурийлар саройидаги хизматдан бутунлай четлаштирилган ва бизга маълум бўлган бирдан-бир асари "Мужма ут-таворих" ("Тарихий саналар йигиндиси")ни ёзишга киришган. (Бу асар "Мужмаи Фасихий" ҳам деб юритилган).

Гарчи Хавовий ушбу тўпламни сарой ишларидан четлатилгандан кейин, яъни 1433-1442 йилларда тузган бўлса-да, бироқ китоб дебочасидаги ёзувда асардаги маълумотларни муаллиф илгарирок тарихий китобларни ўқиб юрган кезларида киска-киска тарзда каламга олиб юрган. "Бу нусхани, - дейди муаллиф дебочада, - узок йиллар давомида улугларнинг тарихларидан ва салафларнинг китобларидан жамладим".

"Мужма ут-таворих" бизнинг давргача кам нусхада етиб келган. Шундай асар мавжудлиги хақида фақат XIX аср охирларидагина илмий адабиётда кискача маълумотлар келтирилган. Бу асар В. В. Бартольд, Э. Браун, В. Розен, Дорн, Х. Раверти сингари олимлар эътиборини тортган эди. Китоб мукаддима, икки мақола ва хотимадан иборат бўлиб, мукаддима Одам Атодан тортиб Мухаммад пайгамбарнинг таваллудигача (570-580) бўлган тарихни ўз ичига олади.

Биринчи мақола "Мукаддима"нинг бевосита давоми бўлиб, "Пайгамбарнинг 53 ёшигача, яъни унинг Маккадан Мадинага килган хижратига (622 йил) қадар бўлган тарихдан

хикоя килади. Асарнинг асосий ва катта қисми иккинчи мақола бўлиб, 622 йилдан 1442 йилгача бўлган воқеалар шарҳидан иборат.

Бизга маълум бошқа қўлёзма нусхаларда хотима учрамайди. Бу қисм муаллиф ватани бўлмиш Хирот шаҳри ҳақидаги баъзи маълумотларни ўз ичига олиши кўзда тутилган.

Шунингдек, "Мужма ут-таворих"да Амир Темур авлодига бағишланган "Фойда" деб аталувчи бўлим бор. Асарда тарихий фактлар ўзига хос бир йўсинда шарҳланганки, воқеалар жараёни бир-бирига узвий боғланган, турли-туман тафсилотлар жуда қисқа тарзда баён қилиниб, содир бўлган йиллари тартиби билан жойлаштирилган. Биз учун "Мужма ут-таворих"нинг Хавовий яшаган даврга ва бунга бевосита яқин бўлган йилларга оид маълумотлари, яъни асар иккинчи мақоласининг охириги қисми қимматлироқдир. Шунинг учун бўлса керак, асарни нашрга тайёрлаган Махмуд Фаррух асардаги 1301-1442 йиллар воқеаларининг ўз нашрига киритган. Шу йилларда содир бўлган сиёсий воқеаларга келсак, асарда Марказий Осиё ва Ўрта Шарқ мамлакатларида мугуллар ҳукмронлигининг инкирозга учраб, аста-секин емирилиб бориши, ажнабий ҳукмдорлар зулмига қарши ерли халқлар орасида норозлик ҳаракатлари акс эттирилган. 1365 йили Самарқандда тарқалган сарбадорлар ҳаракати тобора қучайиб, мугуллар ҳукмронлиги инкирозини тезлаштирганлиги, мугуллар давлати ўрнида Темур давлатининг ташкил топиши ва юксалиши қаби муҳим воқеаларнинг ҳулосаси қисқа-қисқа баён этилиб, ой ва йиллари билан кўрсатилган.

"Мужма ут-таворих"да маданий турмушга, шоирлар, олимлар қаби ўз даврининг кўзга кўринган зиёлилари ҳаётига оид маълумотлар ҳам жуда қўп учрайди. Хавовий айрим шахслар тўғрисида гапирар экан, уларнинг ёзиб қолдирган асарлари, вафот қилган йили, баъзан тугилган йилларини ҳам албатта эслатиб ўтади. Масалан, "Нузхат ал-арвоҳ" ("Рухлар ҳузурида") асарининг муаллифи Амир Саййид Олим ал-Хусайний вафот қилган йилини (1318 йил, 11 де-кабрь) келтириб, шу билан бирга Хиротда ўлганлигини айтади унинг тасаввуфда шўҳрат топганлигини, Баҳовуддин Закарийё Мултонийнинг муриди бўлганлигини ва бир қанча асар ёзганлигини эслатади.

Темур ва Темурийлар даврида олиб қўрилган ободончилик ишлари ҳақидаги маълумотлар ҳам диққатга сазовордир. Бу даврда бунёд этилган йирик мадрасалар, қазилган ариқлар ва бошқа ишларнинг бажарилган йилларини ҳам Хавовий мунтазам равишда қайд қилиб боради. Унинг маълумот беришича, Амир Темур Чингизхон даврида ҳаробага учраган Банокат мавзеидаги шаҳарни 1382 йилда қайтадан тиклаб, унга Шохрухия деб ном берган. Шунингдек, 1403 йили Темур Байлақон шаҳрини (Аракс дарёсининг Қурага қўшиладиган ерида жойлашган) ҳам қайтадан тиклаган ва у шаҳарга

сув келадиган Барлос каналини каздирган. 1404 йили эса Шохрух фармони билан Хирот шаҳри, унинг дарвозалари ва буржлари қайта тикланган.

Булардан ташқари, ҳар хил табиий офатлар, халқ бошига тушган қийинчиликлар ҳам алломанинг диққатидан четда қолмаган. "Мужма ут-таворих"да 1337 йили Хирот вилоятларидан бири бўлмиш Хавофда, 1363 йили Хиротда, 1405 йили Нишопурда содир бўлган зилзилалар, 1350 йили Яздда, 1388 йили Табризда, 1406 йили Хиротда воқеа бўлган очарчилик ва қаҳатчилик, 1345 йили Хоразмнинг Журжониясида (Қўҳна Урганча яқин), 1346 йили Табризда, 1459 йили Озарбайжонда тарқалган вабо касаллиги ҳақидаги маълумотлар ҳам келтирилган.

Шуниси эътиборга сазоворки, "Мужма ут-таворих" муаллифи ўзи яшаган даврга оид маълумотларни кўп ҳолларда қўриб-билганлари асосида ёзган, чунки у умрининг анчагина қисмини Темурий ҳукмдорлар хизматида ўтказганлиги учун, ўз даври ҳаёти билан яқиндан таниш бўлган, Темурийлар қўли остидаги вилоятларнинг аксариятини иш жараёнида бориб қўрган.

Хавовий воқеаларни бетараф туриб ёритишга ҳаракат қилганлигини тадқиқотчилар бир неча бор қайд этиб ўтганлар. В. В. Бартольд бу ҳақда шундай ёзган эди: "Шохрух даврида Аҳмад ибн Муҳаммад Фасих ал-Хавовий ўзининг сарой қирдиқорларидан ҳоли бўлган "Мужмаи Фасихий" номли асарини яратди. Бу асар... катта бир тарихий жараёнига ўз ичига олган бўлиб, унда воқеалар йилма-йил, бирин-кетин баён этилган. Асар муҳтасар бўлишига қарамай, жуда фойдалидир, у бизга Ўрта Осиё ва Эрон шайхлари ҳамда адиблари ҳақида янги маълумотлар беради".

Шундай қилиб, Хавовийнинг "Мужма ут-таворих" асари XIV- XV асрдаги Марказий Осиё мамлакатларининг сиёсий ва маданий ҳаётига оид қимматли манбадир. Унда келтирилган тарихий воқеалар, саналар ва бошқа маълумотлар Темур ва Темурийлар даврини янада ойдинлаштиришга, бу давр тарихини янада яхшироқ билишга катта ёрдам беради.